

УДК 78.9

Наталя Сиротинська

БОГОРОДИЧНИЙ РЕПЕРТУАР У ЛІТУРГІЙНИХ РУКОПИСАХ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Досліджується богородичний репертуар літургійних пам'яток Київської доби. Розглядаються найдавніші рукописи – кондакарі, мінеї, стихирар, тріоди, богородичний репертуар яких став основою для подальшого розвитку літургійного репертуару, та його вплив на літературу і мистецтво та інші ділянки української культури.

Ключові слова: богородичні піснеспіви, літургійний спів, візантійська гимнографія.

У богослужінні Східного обряду велика увага приділяється вшануванню Пресвятої Богородиці, про що переконливо свідчить репертуар літургійних піснеспівів, у якому найчисельнішими є різні жанри на прославу Божої Матері. Вперше серед українських дослідників на це звернув увагу о. Петро Крип'якевич, який ще на початку ХХ століття ґрунтовно досліджував богородичний репертуар греко-візантійської Церкви. Вивчаючи історію виникнення богородичних піснеспівів у творчості видатних гимнографів, відшукуючи і укладаючи репертуар богородичних жанрів за рукописами, Крип'якевич виявив їх велику перевагу в загальному фонді християнської гимнографії¹. Він пише, що кожного дня використовуються принаймні двадцять богородичних піснеспівів, їх кількість зростає у воскресні служби, а в дні Богородичних празників співається близько сорока гимнів і це не враховуючи богородичних канонів Така особливість була викликана, ймовірно, різноманітними функціями богородичних у літургійній практиці:

- піснеспіви, що завершують різні жанри: тропар з богородичним, сідальна з богородичним, світилен з богородичним і т. д.;
- як окремі жанри чи служби: богородичні канони, Акафіст до Богородиці та ін.

Вшановувалися величні дванадцять празники: *Різдва Пресвятої Богородиці, Введення в храм, Непорочного Зачаття, Благовіщення Пресвятої Диви, Успення*. Також окремі менші служби, що мали локальний характер — *Покладання Всечесних риз Пресвятої Диви у Влахерні та Покладання Всечесного поясу Пресвятої Диви в Халкопратії*.

У ранній період формування Східного обряду існувало багато свят, які вважалися спільними для Богородиці і Христа: *Благовіщення*, яке називали також *Воплочення Господа*, *Собор Пресвятої Богородиці* на другий день *Різдва Господнього*, *Стрітєння* як служба *Очищення Божої Матері*.

¹ П. Крип'якевич, о. Про Богородичну гимнографію у грецькій Церкві / перекл. з латини Андрій Содомора // *Καλοφωνία*, ч. 5. Львів, 2010, с. 157 (перекл. з: Р. Кгурґякевич. De hymnographia Mariana in Ecclesia Graeca // *Записки НТШ*, т. 121. Львів 1914), с. 1–62.

З цієї причини гимни вказаних празників рівною мірою стосувалися Христа і Пресвятої Діви, що виразно звучить у празничній гимнографії:

стихира хвалітна, Благовіщення (25 березня)

Єже от вѣка тинство открывається днесь,
и Сынъ Божій, Сынъ Человѣчь бываєть,
да хѹждашее воспріємъ подаєть ми лѹчшее,
солгася древле адамъ, и богъ возжелѣвъ быти, не бысть:
человѣкъ бываєть богъ, да бога адма содѣлаєть.
да веселится тварь, да ликоствѣдетъ естество,
яко арханглы дѣвѣ со страхомъ предетонтъ:
и еже радѹisia приносятъ, печали сопротивное.
За милосердіє милости вочеловѣчивииса,
боже нашъ, слава тебѣ.

стихира хвалітна, Різдво Христове (25 грудня)

Богородице дѣво, роджшая Спаса,
ѹпразднила еси первѹю клятвѹ євннѹ:
яко мати была еси благоволеніа отча,
носати в недрѣхъ кожїє слово воплощенное.
не терпит тайна испытанна, вѣрою єдиною сію вси славиимъ,
зовѹще съ товою и глаголюще:
неизреченне гди, слава тебѣ.

стихира стиховна, Стрітення (1 лютого)

Ѹкраси твой чертогъ сіоне, и подими царя Христа,
цѣлѹй Марію, небеснѹю дверь:
та бо престолъ херѹвїмскій тависа, та носить царя славы.
облакъ свѣта єсть дѣва,
носати на рѹкахъ сина прежде денници,
егоже прїємъ сімеонъ на рѹки свои,
проповѣдаа людемъ владыкѹ
сего быти живота и смерти и спаса мїрѹ.

Поєднання господської та богородичної тематики засвідчено також у структурі пам'ятей седмичного (тижневого) літургійного кола, де по середах і п'ятницях вшановуються Хрест і Богородиця. Така близькість спричинилася до створення ще одного жанру богородичних піснеспівів — *хрестобогородичних*, які виконуються у богослужіннях середи і п'ятниці. У хрестобогородичних домінують образи Голгофи, звучить тема звернення Божої Матері до розп'ятого Христа.

Так, сідальні воскресної Утрени закінчуються хрестобогородичним і богородичним:

сідальна 1 гласу, по 2-й стихології

Жены ко гробѣ прійдоша зранше,
и аггелское явленіе видѣвше трепетахѣ,
Гроб облиставше жизни ужасаше их, сего ради шедше,
зчеником проповѣдаи востаніе.
И да исповергъ Христос, яко единъ державный и силенъ:
И иставѣшаа совоздвиже вса
Страх осудженія разоръ силою крестною.
Слава Отцу і Сину і Святому Духу

хрестобогородичен

Къ Кресту пригвождаи животе всѣхъ,
и вѣчнень бывъ безсмертный Господь:
воскресъ еси тридневен спасе и воздвигъ еси аама от тла.
Сего ради силы небесныя вопіаху ти жинзодавче.
Слава страстем твоимъ Христе, Слава воскресенію ти,
Слава сохощенію твоємъ, Едине чловѣкомъ.
І нині і прісно і во вѣки вѣковъ

богородичен

Зачеши неопално огнь божественный,
И рождаши беззѣмены источника жизни Господа,
Обрадованная Богородице, спаси тебе величающих.

Багатий богородичний репертуар потрапив до молоді Київської держави разом із Східним літургійним обрядом і поступово визначив національну рису християнства — вияв особливої поваги до богородичної теми. Це підтверджується особливостями структури найдавніших руських літургійних збірників, у яких богородичні, окрім основних розділів, постійно присутні у додаткових, як окремі служби чи жанри, виокремлені в особливий спосіб, наприклад, нотацією. Так, на основі сформованої греко-візантійської практики, в Україні розпочався процес адаптації й переосмислення успадкованих богослужбових форм, що виразно демонструє зміст русько-українських літургійних книг.

У найдавнішому руському Кондакарі кінця XI – початку XII ст.² знаходяться кондаки з ікосами найбільших празників церковного року, в тому й богородичних:

² *Типографский Устав: Устав с Кондакарем конца XI – начала XII века*, т. 2: Наборное воспроизведение рукописи / ред. Б. А. Успенский / Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Москва: Языки славянских культур, 2006.

Різдва Богородиці, Введення, Собору Пресвятої Богородиці, Благовіщення, Покладення риз Пресвятої Богородиці, Успення.

Різдво Богородиці (8 вересня)

кондак, глас 4, самогласний (арк. 26–27)

Іоакимъ и Анна поношення бещадна

ікос

Молитва възвѣпъ іоакима же и анны

Введення Богородиці в храм (21 листопада)

кондак, глас 4, (арк. 39 зв.), подобен: *Възнесыйси на крестъ*

Пречистаи церкви спасава и многочестыни чуртогъ

ікос

Нездареченыныхъ божи и божествоныхъ тинъ

Собор Богородиці (26 грудня)

кондак, глас 6, самогласний (арк. 46 зв.–47)

Преже дньницѣ от отца без матери

ікос, самогласний

Невъздѣлааго грѣзда прозвѣвшиа лоза

Покладення риз Пресв. Богородиці у Влахерні (2 липня)

кондак, глас 4 (арк. 70), подобен: *Вънесыи си на крестъ*

Одѣниѣ върѣмъ върнымъ

ікос

Чистѣю и честнѣю скинню божиа слова

Успення Пресвятої Богородиці (15 серпня)

кондак, глас 2 (арк. 76 зв.–77)

Въ молитвахъ недыпающю богородицѣ

ікос

Оградн ми ѡмъ христе мон

У цьому списку виділяється кондак на Благовіщення Пресвятої Богородиці, який завершується 24 виписаними ікосами.

Благовіщення

кондак, глас 8, самогласний (арк. 58 зв.–64)

Възвраньдѣмъ воеводѣ повѣдана, яко избывъ от зѣмъ,

Благодарениа възписаеъ ти градъ твои богородице,

Нъ яко имѣши държавѣ непоѣдидѣ,

Отъ върѣхъ ми вѣдъ свободи

24 ікоси на празник (аркуші з 1, 2 і 3 ікосами втрачені)

4 Была вышнѣго осѣни

5 Имѣши бооприятна дѣвице ложесна

6 Бѣрю въздѣтъ имѣти

7 Слышаша пастѣи

- 8 Боготочнѣи звѣзда
- 9 Видѣша отроци халдѣстии
- 10 Проповѣдници богоноснии
- 11 Въсия въ єѣпѣтѣ
- 12 Хотяши симеонѣ
- 13 Новѣ показа тварѣ
- 14 Отраньно рожьство видѣвше
- 15 Въсь вѣ въ земьныхѣхъ
- 16 Въсако естество агльское
- 17 Вѣттиа многогласны
- 18 Спаси хотя мира
- 19 Отѣна єси дѣвамъ
- 20 Пѣсь въсака повинѣеть си
- 21 Свѣтопримьнѣ свѣщю
- 22 Благодать дати въхотѣвъ
- 23 Поище рожьство твоє
- 24 О препѣтаи дѣво мати

Наприкінці основного репертуару празничних кондаків виписані ще два додаткові богородичні для щоденного вжитку на особливі потреби. Перший кондак зазначений як *молебний* з вказівкою для використання як *молитва за хворих*:

кондак молебний Святій Богородиці (арк. 93–94), глас 6, самогласний з вказівкою (його ж за волащам) – *Застѣпнице хрѣстианомъ непосрамьнаи*;

ікос, глас 2, подобен: *Кто дъждєвными капляи ищѣтет*

Другий додатковий богородичний кондак завершує цикл 13-ти литійних стихир, вісім з яких також побудовані на основі богородичної теми:

литійні стихири, глас 6

Милосердїи источникъ отъвързи намъ благословеннаи богородице

Надеже мирѣ благословеннаи богородице

Много мъножьства монѣхъ богородице грѣхов

Съпаси отъ вѣдъ градъ євон богородице

Прїложенне скъръвацимъ прїмїненне волащимъ єщїи богородице

Прєсвятаи владычице и застѣпнице мирѣ

Богородице въсецарице прѣстославьныхъ похвало

Радѣи си дѣври божа радѣи си прѣчїста дѣво святаи

Завершує литійні стихири кондак Прєсвятій Богородиці *Къ богородици прилѣжно нынї притѣцїмъ грѣшьнымъ*.

У змісті ще одного найдавнішого кондакаря – Благовіщенського (кін. XII–поч. XIII ст.)³ зустрічаємо подібну структуру – кондаки богородичних празників виписані в основному розділі, а окремі богородичні піснеспіви розміщені у додатковому:

– *іпакої* на Різдво Богородиці (арк. 83) гласу 8 **Да радѣтьсѧ** відкриває розділ *іпакої, тропарі, стихири і катавасії*;

– осмогласний цикл *Всяко диханіє* доповнюється двома припівами до 9-ї пісні канону на Введення Пресвятої Богородиці (арк. 106 зв.–107) **Яггелы възходъ неиздреченно видѣвъше** та **На пѣть мѣрно**;

– розділ світильних та євангельських стихир завершується трьома богородичними піснеспівами 8 гласу: **О владичице мирѹ заступнице и помощнице, Иже ццаря рожьши възлѣмъ, Ико ннзгда гаврилъ кѹ дѣвъ радость приношаше.**

Важливим свідченням великого значення богородичного репертуару у богослуженнях є Успенський кондакар 1207 р., в якому поруч із традиційним репертуаром основного розділу зустрічаємо рідкісний випадок фіксації кондака предпразднеству Введення:

кондак (арк. 28 зв.), глас 1, подобен **Ѣгда придеши**

Правдѣно плодъ Иоакима и Янны приносятъ са.

У додатковому розділі Кондакаря знаходимо *катавасію* на Успення 8 гласу (арк. 167) **Блажимъ тѧ вси роди**, а також киновники (причасні) богородичних пам'ятей, які й дотепер постійно вживаються в літургійній практиці:

киновник на Різдво Богородиці (арк. 194), глас 2: **Чашѹ спасенни**

киновник на Успення (арк. 194), глас 6: **Чашѹ спасенни**

киновник на Благовіщення (арк. 196), глас 3: **Изъбра господь Сиона**

Структура найдавніших руських кондакарів дозволяє виявити загальну закономірність їх змісту: поєднання стабільного матеріалу основного кондакарного розділу з додатковим, де фіксуються різні жанри, серед яких вагоме місце належить богородичним піснеспівам. Дослідник кондакарного співу Ієреї Маєрс не випадково писав, що «давньослов'янські кодекси [кондакарі] репрезентують рукописний гібрид і є свідченням інтенсивної адаптації візантійських елементів на Русі від X до XIII століття»⁴. Зауважмо, що велика популярність на Русі такого типу літургійної книги як Кондакар є нетрадиційним для греко-візантійської прак-

³ *Der altrussische Kondakar: Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižgorodskij Kondakar* / вид. Antonín Dostál, Hans Rothe при співпраці Erich Trapp, Dieter Stern, т. 2: Blagoveščenskij Kondakar^o (Facsimile); т. 3: Das Kirchenjahr 1: September bis November; т. 4: Das Kirchenjahr 2: Dezember bis März; 5: Das Kirchenjahr 3: April bis August; т. 6: Triodion. Pentecostarion; т. 7: Oktoechos [=Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven: Editionen (3), 8.2–8.7]. Bonn – Giessen – Wien 1976, 1977, 1979, 1980, 1990, 2004.

⁴ G. Myers. *The Blagoveshchensky Kondakar: A Russian musical manuscript of the 12th century* // *Cyrrilomethodianum*, XI (1987), с. 104.

тики, де повні кондаки на великі празники виписувалися в Мінеях і Тріодях⁵. Натомість Кондакар в Україні-Русі разом із жанром кондаків був настільки вживаним і особливим з мелодичної точки зору, що сприяв створенню окремого типу руської невменної нотації – кондакарної. Ймовірно, найсуттєвіше про вплив Кондакаря на розвиток української літургійної практики висловився Мирослав Антонович, який вважав його зразком для створення нового типу національного літургійного збірника – нотолінійного Ірмоляя⁶. Згодом цю тезу ґрунтовніше розвинув Юрій Ясіновський⁷.

Поруч із жанром кондака у богослужбовому обряді Української Церкви особливого значення набуває жанр канону, який також тісно пов'язаний з богородичною темою. По-перше, 9-та пісня канону є богородичною за змістом (Лк. 1: 46–55), оскільки створена на основі євангельського тексту «Величай душе моя Господа», по-друге, в загальній структурі канону присутні богородичні тропарі, які завершують кожну пісню⁸.

Одна з найдавніших руських празничних міней XI століття, відома як *Мінея Дубровського*, містить канони, в яких кожна 9-та пісня канону має не традиційні 4, але 5 тропарів, що виділяє її у загальній структурі⁹.

Служба св. Теодорові Стратилату (арк. 27–60)

канон, глас 4	
пісня 1	
ірмос	Жорн чермного пвчинѸ
тропарі	МѸченикѸ мѸѸ БожнимѸ заштитивѸси теодоре ордѸжнимѸ ОбѸтъло си дѸшевно
богородичен	ОбѸтътъ ти чистѸишѸ пречистаи

⁵ Р. Кривко. Синайско-славянские параллели // *Вестник ПСТГУ III: Филология*. Москва 2008, вып. 1, с. 76.

⁶ М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*. München 1990, с. 52–53.

⁷ Ю. Ясіновський. *Византійська гімнографія і церковна монологія в українській рецепції ранньомодерного часу*. Львів 2011, с. 98.

⁸ На думку Володимира Василика поява богородичних тропарів тісно пов'язана з виникненням останньої пісні канону (див.: В. Василик. *Происхождение канона: История, Богословие, Поэтика*. Санкт–Петербург: Изд. Санкт–Петербургского университета 2006, с. 161).

⁹ Мінея Дубровського сьогодні має всього 15 аркушів, на яких зафіксовані вибрані піснеспіви празників Теодора Стратилата (8 червня), апостолів Варфоломея і Варнави (11 червня), апостола Юди (19 червня) та Івана Предтечі (24 червня). До літургійного репертуару входять тропарі, сідальні, кондаки з ікосами, стихири, канони (див.: *Das Dubrovskij-Menäum: Edition der Handschrift F.n.I.36 (RNB)* / підг. і коментар М. F. Muġ'janov, опрацювання і переклади німецькою мовою Hans Rothe, Arnd Wöhler, вид. Hans Rothe [=Abhandlungen der Nordrhein–Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 104; Patristica Slavica, 5]. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1999).

пісня 3	
ірмос	Веселить ся о тебе
тропарі	Тяпы ты невѣрны Яко радъ дѣшею Твѣрдию мыслию
богородичен	Чистоты пречистаа
пісня 4	
ірмос	Възнесена ти видѣвъши църквы
тропарі	Острѣпилъ еси змиа острѣплаемъ Истачаемъ плъти мзногыми ранами Прѣдъкраси ся стѣрами влдициами
богородичен	Неискѣсна бракъ роди о дѣвице
пісня 5	
ірмос	Ты господи ми свѣтъ
тропарі	Кропленнемъ плъти Оле вола вѣрна Умъ млѣа чистъ
богородичен	О мати жола дѣша моеа
пісня 6	
ірмос	Пожрѣ ти съ гласомъ хвалениа
тропарі	Побѣдова дързостью Законьно страждѣши ти богъ Жьртвѣ святѣ
богородичен	Глаголы гаврила дѣво непорочна
пісня 7	
ірмос	Въ пешти огньнѣ
тропарі	Въ пѣшти подвиженниа си мѣчениче славне Яко воевода яко премѣдриникъ Побѣжденъ естъ законъ похвалы
богородичен	Прѣвышшына ты небесныхъ божиа сила
пісня 8	
ірмос	Рѣцѣ распростѣръ данила
тропарі	На ти надѣлавъ ся мене ради Принесла еси жьртвѣ Яко кринъ и шипъкъ умьнъ
богородичен	Жезла ис корене несеова двце ты бысть

пісня 9	
ірмос	Камень нерукоуоченыа горы
тропарі	Ныня съ блаженыхъ съборы На небесныхъ высотъ възиде Єдино ти невидимо слово Имы ѿ бога дерзновение
богородичен	Плзтии прити възхотѣвъ

Практика завершення кожної пісні канону богородичним тропарем присутня також у травневій (майській) мінеї кінця XI століття – Путятиній, де зафіксовані піснеспіви на кожен день травня – канон, стихири, сідальні. Як і в *Мінеї Дубровського*, пісні канонів складаються з ірмосів та тропарів, останні з яких є богородичними. У Путятиній Мінеї є також важливий додаток до основного змісту книги – два богородичні піснеспіви, які виписані на останньому аркуші рукопису: стихира празника Успення Богородиці *Придіте все прімирное успеніє непорочнія богородица празднуємъ* та припів до неї *Блажим тя вси роди богородице діво*¹⁰. Над текстом стихири проставлені невменні знаки, які є одними з найдавніших зразків руської нотації. Сам текст за правописом написаний з розкритими титлами, а ноти розміщені над кожним складом включно з півголосними літерами, що пов'язано із співним виконанням. Завершення рукопису богородичними піснеспівами на Успення може бути викликано приналежністю книги до Успенського храму (чи не Печерського монастиря у Києві?), що, відповідно, й визначило додаткову фіксацію цих празничних текстів.

Використання богородичних тропарів присутнє не лише в канонах нерухомих празників, розміщених у мінеях, але й у канонах рухомого кола, зафіксованих в іншого типу літургійній книзі – Тріоді. Від найдавнішого періоду Київської Русі збереглася Тріодь постна і цвітна XII–XIII ст. так звана Мойсея Киянина, правдоподібно, ім'я писаря¹¹. У книзі зафіксовані шість канонів на кожен день Страсного тижня перед Пасхою, в яких останні тропарі пісень також зазначені як богородичні.

Безумовно, що використання богородичних тропарів у канонах виконує певне призначення, яке полягає передовсім у вибудуванні стрункої архітектоніки¹². Богородичні тропарі підсумовували зміст різних біблійних пісень, розвивали й утверджували молитовні формули, мотиви яких повторювалися в інших циклах впродовж повного літургійного року. Звідси й їх присутність від початку ство-

¹⁰ *Путятинна мінея: Новгородская служебная Минея на май XI века: Текст, исследования, указатели* / підг. В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск, 2003, с. 446.

¹¹ Н. Нефедев. Пасхальные каноны Троицы Моисея Киянина // *Русское богослужбное пение*: Труды московской регентско-певческой семинарии. Москва 2005, с. 241–254.

¹² Л. Квирикашвили. Вопрос о второй песне гимнографического канона // *Язык и литература*, вып. 1. – Тбилиси, 1977, с. 76.

рення жанру канону у творчості Андрея Критського і патріярха Германа¹³. Цікаву функцію богородичних тропарів виявила Ліана Квірікашвілі у квітневій мінії на день пам'яті Георгія Святогорця, де у давньогрузинському перекладі канону святому Георгію богородичні тропарі укладають акростих імени автора – *Германос*¹⁴. Приклад використання акростиха в богородичних піснеспівах наводить о. Петро Крип'якевич, вказуючи на акростих *Піснеспіви Теофана на Благовіщення / Ασματα Θεοφάνου εις τὰ Φῶτα*¹⁵. Віднайдено давньоболгарський канон на Введення Богородиці з анонімним фразовим акростихом *Прийми пречиста пініє принесення твоего*, який часто зустрічається у слов'янських перекладах літургійних рукописів¹⁶. Богородичні тропарі виділяються у пісні й мелодичним способом, посиленням співним виконанням, на що вказують виписані *фiтu* – знаки особливої мелодичної складності мелодій¹⁷.

Поряд з різними гіпотезами про причини появи богородичних тропарів у каноні, цікаву думку висловлює Роман Кривко. Він пише, що: «використання богородичних у канонах і чинопослідуваннях різних служб свідчить про їх запозичення із зовнішнього джерела, до того ж такого, в якому тропарі були розміщені в особливому порядку, можливо за гласами і піснями, як в ірмологіоні»¹⁸. Тезу про існування зовнішнього джерела дослідник пов'язує з використанням в Палестині літургійного збірника Ірмологіона, названого «Ірмоси і богородичні», в якому після кожного ірмосу знаходився відповідний тропар. Точно невідомо, чи існував такий збірник, але дослідники гимнографії відзначають в канонах вільне поводження з богородичними тропарями, як, наприклад, у каноні Євтимію Великому, де богородичні тропарі були виписані значно пізніше після його створення¹⁹. Богородичні тропарі могли також змінювати своє розташування в межах пісень одного канону або ж додаватися до багатьох оригінальних старослов'янських канонів як пізніші переклади грецьких зразків. Ймовірно, це пов'язано із змістом тропарів, пов'язаних передовсім з темою прослави Богородиці, що дозволяло у вільний спосіб розміщувати тексти.

Так, у різний спосіб, богородична образність проникала у літургійну практику, посилювалися форми почитання Пресвятої Матері і на цій основі виникає окремих вид богородичних канонів, які усталилися у богослуженнях і відпові-

¹³ В. Василик. *Происхождение канона. История. Богословие. Поэтика*. Санкт-Петербург 2006, с. 260.

¹⁴ Л. Квирикашвили. *Вопрос о второй песне*, с. 76.

¹⁵ П. Крип'якевич, о. *Про Богородичну гимнографію*, с. 138.

¹⁶ П. Попов. *Акростих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия // La poesia liturgica slava antica / Древнеславянская литургическая поэзия / XIII Congresso Internazionale degli Slavisti, Lublana, 15–21 agosto 2003, Blocco tematico n° 14, Relazioni /* у поряд. Kr. Stantchev, Maria Yovcheva. Roma–Sofia, 2003, с. 47–48.

¹⁷ Р. Кривко. *Синайско-славянские параллели // Вестник ПСТГУ III: Филология, Москва 2008, вып. 1, с. 68.*

¹⁸ Там само, с. 80.

¹⁹ D. Christians. *Канон Евфимию Великому в традиции восточнославянских миней // BraSlav 2, Bratislave 2004, с. 25.*

дали осмогласній організації²⁰. Богородичні канони поступово стали настільки поширеними, що постала необхідність створення окремої літургійної книги – *Богородичника / Теотокáριον*. Формування цього збірника пов'язано з іменем Іоана Мавропода (XI ст.), автора багатьох канонів на пошану Божої Матері. У слов'янську практику Богородичник як окрема літургійна книга потрапив у XIV ст., а його запозичення певним чином закріпило щоденну практику прослави Пресвятої Богородиці завдяки жанру канону.

Завершальна функція богородичних тропарів, так яскраво виражена на прикладі структури пісень канонів, щоденно використовувалася і в багатьох інших жанрах. Часто одним із способів виконання богородичних було слідування за стихами *Слава і Нині*. Як правило, так завершувалися більші цикли, які склалися з кількох стишків і композиційно вимагали виразнішого завершення. Виконуючи функцію заключних піснеспівів, богородичні часто не пов'язувалися прямо із змістом літургійних подій, дотримуючись власної теми – звеличення Богородиці, як, наприклад, богородичен стихир на *Господи воззвах* малої вечірні празника св. Іоана Златоустого (13 листопада):

стихира

Былъ еси Златоусте богодухновенный органъ:
Иже къ намъ духъ свѣтлый провозгласи,
Благонарочитымъ бо глаголомъ протече конца, вѣщаніе ѹченій твоихъ,
И подражатель былъ апостоломъ преподобне,
Лица постиже онаго егоже вождельъ еси,
Иоанси Господєви всеблаженне, ѹмирити мїра,
І спасти душа наша.

богородичен

Избави отъ вѣдъ нашихъ Мати Христа Бога, иже рождшиа вѣхъ Творца,
Да всю вопіемъ ти: Радуйси, єдина предстателнице душамъ нашимъ.

Практика завершення богослужбових циклів богородичними використовується також у службах Великого тижня²¹, де в службі Страсної п'ятниці викону-

²⁰ Величезна кількість богородичних канонів формували специфічний склад майже для кожного списку, що порушувало їх визначену осмогласну циклічність та встановлення авторства (див.: М. Йовчева. Древнеславянский Октоих: реконструкция его состава и структуры // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / вид. Hans Rothe, Dagmar Christians. Paderborn – München – Wien – Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007, с. 53).

²¹ Літургійний зміст Великого тижня має цікаве продовження у богородичних переданнях, що пов'язано з його поділом: у короткому апракасному *Путненському євангелії* XIII ст. перед читання на Лазареву суботу виписана рубрика *Євангелья отъ суботы цвітнѣя до страстнаго четверга*, згідно якій читання на понеділок-середа Великого тижня відокремлюються від подальших читань на Великі четвер-суботу. Така рання літургійна традиція проявилася в апокрифі *Ходіння Богородиці по муках* (VI ст.), де йдеться про позбавлення грішників від мук від Великого Четверга до неділі П'ятидесятниці завдяки заступництву Богородиці (див.: Ю. Темчин. Что представляла собой

ються 15 страсних-антифонів з богородичними. Масштабний за композицією цикл зафіксований у давньоруському Стихирарі XII століття²², який містить вибраний репертуар Тріоди постної і цвітної:

1 антифон, глас 8

Кънѣзи людьстѣи съвѣраша

богородичен: **Дѣвоу родила еси браконенскѣснама**

2 антифон, глас 6

Тече глаголю Иуда

богородичен: **Богоже роди дѣво**

3 антифон, глас 2

Лазорева ради възстаниа

богородичен: **Спаси отъ вѣдъз**

4 антифон, глас 5

Дньсь Иуда оставляетъ

богородичен: **Радди си отъ насъ свѣтѣаи богородице**

5 антифон, глас 6

Ученикъ учителевъ

богородичен: **Неиздреченно послѣже зачънъши**

6 антифон, глас 7

Дньсь възднѣ Иуда

богородичен: **Умири молитвами богородице**

7 антифон, глас 8

Имъшьмъ ти безаконьникомъ

богородичен: **Кровъ твою богородице дѣво**

8 антифон, глас 2

Ръцѣте безаконьни

богородичен: **Непроходимама двѣрь**

9 антифон, глас 3

Поставиша тудесѣать сребрьникъ

богородичен: **Свѣтопърваа чиста**

10 антифон, глас 6

Одѣий си свѣтъмъ

богородичен: **Бѣстрѣсти рожьшиа ти**

11 антифон, глас 6

За заблагѣаи иже сътвори

первая славянская книга, переведенная с греческого Кириллом и Мефодием // *Byzantinoslavica*, LX (1999), с. 119).

²² *Sticherarium. Codex monasterii Chilandarici 307: Phototypice depictus / передмова Roman Jakobson [=ММВ, 5]. Copenhagen, 1957.*

богородичен: *Єдиночаде и єдиноєщєне*

12 антифон, глас 8

Ви глаголеть господь

богородичен: *Ты єси богородице*

13 антифон, глас 6

Єзворице Иудѣиско Ѹ Пилата

богородичен: *Видаши ти висаща*

14 антифон, глас 8

Господи иже разбонника

богородичен: *Радѣи са приноживотный источник нетлѣнии*

15 антифон, глас 6

Дньсь висить на дрѣвѣ

богородичен: *Прѣславнѣю Христовѣ матерь*

Виразне місце богородичних у богослужбовому циклі спостерігається у структурі Октоїха – літургійного збірника, в якому розміщувався репертуар богослужінь кожного дня тижня. Дослідниця старослов'янського Октоїха Марія Йовчева на основі філологічних, літургійних а також культурно-історичних матеріалів узагальнює, що в слов'янський світ Октоїх проник відносно повним складом і став основою гимнографічних збірників²³. Дослідниця подає первісну схему воскресної та буденної служб, за якими добре видно завершувальну функцію богородичних піснеспівів.

Воскресна служба

Вечірня

стихири на *Господи воззвах*

воскресні 3, богородичен гласу

стихири стиховні

стиховна 1, алфавітні 1–2, богородичен-догматик

Повечір'я

молебні стихири і канон св. Трійці

Утрєня

воскресний тропар на *Бог Господь* + богородичен

сідальні:

воскресні + богородичні

ступенні-антифони

канони

воскресний, крестовоскресний, богородичен

сідальні після 3 пісні

кондак та ікос після 6 пісні

воскресні стихири 4

Літургія

блаженні тропарі: воскресні + троїчен, богородичен

²³ М. Йовчева. Древнеславянский Октоих, с. 65.

Буденна служба

Вечірня

стихири на *Господи воззвах* (для 2-ї пам'яті)

стихири стиховні (для 1-ї пам'яті)

мученичен, богородичен

Утреня

канони для 1-ї або обидвох пам'ятей

сідальні (після 3-ї пісні) для 1-ї пам'яті

+ мученичен, богородичен

хвалитні стихири // стиховні стихири (для 1-ї пам'яті)

+ мученичен, богородичен

Літургія

блаженні тропарі: воскресні + троїчен, богородичен

Звідки походить звичай завершення жанрів богородичними «каденціями», точно невідомо, але, ймовірно, це пов'язано з давньою гебрійською практикою виголошення прикінцевих слів. Так, до псалмових строф стали долучатись і християнські виголоси, наприклад, *Молитвами Богородиці, Спасе, спаси нас*. Виголошені наприкінці піснеспівів фрази і стишки згодом закріплювалися як окремі жанри і серед них домінуюче місце зайняла тема Богородиці. Образ Пресвятої Матері уособлювався з образом заступниці всього людства, сприймався не лише у звеличувально-відстороненій формі, але в інтимно-наближеному сенсі. Пресвята Діва, найрідніша і найближча для смертних грішників, стала опорою і надією спасіння, звідки й виникла постійна потреба звертатися до Її образу, що закріпилося у літургійній практиці. Поступово богородичні піснеспіви стали присутніми практично в усіх богослужбових книгах.

Найдавнішою Мінеєю Княжої доби, де окремим розділом виписане послідування богородичного празника, є Празнична мінея XI століття, відома як *Ільїна книга*²⁴. Ця Мінея є важливим свідченням найдавніших богослужбових текстів Княжої доби і містить поруч із празничними службами з вересня по лютий, послідування на Успення Богородиці. Поруч із празничними стихирами, сідальними, тропарем та канонам до репертуару цього празника входить рідкісний жанр *блаженних*²⁵. У всіх грецьких і слов'янських джерелах, як пише Євгеній Верещагін, згідно Константинопольського і Студійського уставів на дванадесяті празники

²⁴ *Ильина книга: Древнейший славянский богослужебный сборник*. Факсимильное воспроизведение рукописи. Билинейно-спатическое издание источника с филолого-богословским комментарием / подгот. изд. Евгений Верещагин. Москва: Индрик, 2006; *Ильина книга: Рукопись РГАДА, Тип. 131: Лингвистическое издание / подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Идрик, 2005.*

²⁵ Празничними тропарями називають особливі тропарі, які співаються на празничній Літургії разом із стихами євангельських блаженних (Мт. 5: 3–12), у грецькій практиці виник особливий збірник макаризматаріон, до якого входили воскресні і седмичні блаженні з октоїха, а також блаженні мінейних празників (А. Пентковский. Празничные и воскресные блаженны в византийском и славянском богослужении VIII–XIII вв. // *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XXV (2001/3, с. 31).

спів *блаженних* не припадав ї, відповідно, в мінеях їх не виписували, тож *Льїна книга* у цьому відношенні є унікальним збірником²⁶. У Мінєї також знаходяться рідкісні грецькі зразки деяких богородичних тропарів, що свідчить не про візантійську архаїку, але є результатом скорочення повного візантійського матеріалу, доступного слов'янському переписувачеві²⁷.

Найдавніші списки празничних блаженн, до яких входять і богородичні празники опублікував Олексій Пентковський²⁸:

Різдво Богородиці

Понте людѣ прославите мзыци

Днесь вѣрныи роди се дѣвам новый кивоть и дѣшевныи облак

Днесь адамъ веселит ся и ева

Успення Богородиці

Дрѣва ради адамъ быстиселень

Блаженна ти дѣша отстанивши жизни человекескии

Помѣни ны госпоже въ своей славѣ къ владицѣ

Слава Отци же и сина и прѣсватаго Дѣха

Честнаи ти дѣша блаженни

Апостола свои христе от коньць всѣхъ съвѣра

Прѣложивши дѣшу си въ рѣцѣ единые милостиве

Одним з важливих свідчень виокремлення богородичної тематики у християнському обряді є репертуар подобних²⁹. Майя Момина уклала найповніший список піснеспівів, які служили подобними у літургійній практиці Русі-України, серед яких велика частина є богородичними піснеспівами³⁰:

Ангел представитель с небесе (1-й ікос акафіста Богородиці, Типогр. кондакар);

Архангельськи воспоем вершии (богородичен стихир стиховних, Октоїх);

Велие чудо диво рождшая (стихира Богородиці, Октоїх);

Взбранной воеводи (1-й кондак акаф. Богородиці, Типогр. кондакар);

Красоти дѣства твоего (богородичен після сідальних, Октоїх);

²⁶ *Ильина книга. Древнейший славянский богослужебный сборник*, с. 350.

²⁷ Р. Кривко. Славянская гимнография IX–XII вв. в исследованиях и изданиях 1985–2004 гг. // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Band 50 (2004). Wien, 2005, с. 89.

²⁸ А. Пентковский. Праздничные и воскресные блаженны, с. 31–60.

²⁹ Спосіб співу *на подобен* став універсальною системою виконання і розповсюдився на всі види півчих текстів. Кожна жанрова група володіла своїм колом мелодичних зразків за якими можна було відрізнити ірмоси, стихири, кондаки, світильні, псалми, величання та інші різновиди співів. Поступово виокремилися три групи подобних, серед яких і *stichera automela* (див.: Ch. Troelsgard. The Repertories of Model Melodies (Automela) in Byzantine Musical Manuscripts // *Cahiers de l'Institut du Moyen Age Grec et Latin*, 70 (2000), с. 81).

³⁰ М. Момина. Самоподобные песнопения (Automela) в церковнославянских богослужебных рукописях // *Русь и южные славяне: Сборник статей к 100-летию со дня рождения Мошина (1894–1987)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998, с. 165–184.

Надежде мира, благая Богородице (богородичен після сідальних, Октоїх);
Небесних чинов радованіє (богородичен після стихир стиховних, Октоїх);
Недвижимое утверждение (богородичен після сідальних, Октоїх);
Облак тя світа (стихира Богородиці, Октоїх);
О великаго таїнства (стихира Богородиці, Октоїх);
О преславнаго чудесе (богородичен після стихир на *Господи возвах*, Октоїх);
Прєблагословенна еси Богородице (богородичен після стихир хвалитніх, Октоїх);
Премудрость и слово в чреві зачавши (богородичен після сідальних, Мінея);
Преславную и пречистую (богородичен після стихир стиховних, Типограф Кондакар);
Удивися Іосиф (богородичен після сідальних, Октоїх).

Виявлення богородичного репертуару та його розміщення у староруських літургійних книгах стало можливим завдяки активній видавничій та дослідницькій діяльності вчених-філологів. У першу чергу це пов'язано з вивченням церковно-слов'янської мови в період її раннього формування та розвитку, що залучає, з одного боку, аспект впливу візантійської рукописної літератури, а з іншого – дослідження власне слов'янської рукописної творчості, що найтісніше пов'язано з літургійною практикою – богослужбовими збірниками та їх гимнографічним репертуаром.

Зміст руських літургійних збірників засвідчує значну перевагу богородичного репертуару, незалежно від типу і структури книг. А розмаїття богородичних жанрів та активне поширення літургійної практики є свідченням загальної тенденції до його закріплення та подальшого розвитку в різних ділянках українського мистецтва і літератури, найкращі зразки якої присвячені вшануванню образу Пресвятої Матері.

Natalia Syrotyn'ska. Theotokion repertoire in the liturgical manuscripts of the Kievan Rus.
The Theotokion repertoire in the liturgical monuments of the Kievan period is researched. There is considered the most ancient manuscripts – Kondakar, Minea, Sticherarium, Triodion, in which Theotokion repertoire became the basis for further development of the liturgical repertoire, and its impact on the literature, art and other areas of the ukrainian culture.

Key-words: *theotokion chants, liturgical singing, byzantine hymnography.*

Література

1. Василий В. *Происхождение канона. История. Богословие. Поэтика.* — Санкт-Петербург, 2006. — 306 с.
2. *Ильина книга: Древнейший славянский богослужебный сборник:* Факсимильное воспроизведение рукописи. Билинеарно-спатическое издание источника с филолого-богословским комментарием / подгот. к изд. Е. Верещагин. — Москва: Индрик, 2006. — XLVI+978 с.
3. Йовчева М. Древнеславянский Октоих: реконструкция его состава и структуры // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung.* — Bonn, 7.–10. Juni 2005 / вид. Hans Rothe, Dagmar Christians. Paderborn – München – Wien – Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007. — С. 50–64.

4. Квирикашвили Л. Вопрос о второй песне гимнографического канона // *Язык и литература*. – Вып. 1. – Тбилиси, 1977. – С. 69–77.
5. Кривко Р. Славянская гимнография IX–XII вв. в исследованиях и изданиях 1985–2004 гг. // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. – Band 50 (2004). – Wien, 2005. – С. 203–233.
6. Кривко Р. Синайско-славянские гимнографические параллели // *Вестник ПСТГУ III: Филология*. – Вып. 1. – Москва, 2008. – С. 56–102.
7. Крип'якевич П., о. Про Богородичну гимнографію у грецькій Церкві // *Καλοφωνία: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії*. – Ч. 5. – Львів, 2010. – С. 114–165.
8. Момина М. Самоподобные песнопения (Automela) в церковнославянских богослужебных рукописях // *Русь и южные славяне: Сборник статей к 100-летию со дня рождения Мошина (1894–1987)*. – Санкт-Петербург: Алетей, 1998. – С. 165–184.
9. Нефедев Н. Пасхальные каноны Триоди Моисея Киянина // *Русское богослужебное пение: Труды московской регентско-певческой семинарии*. – Москва, 2005. – С. 241–254.
10. Попов Г. Акrostих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия // *La poesia liturgica slava antica: Древнеславянская литургическая поэзия / XIII Congresso Internazionale degli Slavisti, Lublana, 15–21 agosto 2003, Blocco tematico n°14, Relazioni / упоряд. Kr. Stantchev, Maria Yovcheva*. – Roma – Sofia, 2003. – С. 30–55.
11. *Путятина минея: Новгородская служебная Минея на май XI века: Текст, исследования, указатели / изд. В. А. Баранов, В. М. Марков*. – Ижевск, 2003. – 788 с.
12. *Типографский Устав с Кондакарем конца XI – начала XII века*. – Т. 2 / ред. Б. А. Успенский / Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – Москва: Языки славянских культур, 2006. – 456 с.
13. Щёголева Л. *Путятина минея (XI в.) в круге текстов и истолкования: 1–10 мая*. – Москва: Территория, 2001. – 286 с.
14. Ясиновський Ю. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 ст.* — Львів: Місіонер, 1996. – 623 с.
15. Ясиновський Ю. *Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу*. – Львів, 2011. – 468 с.
16. Antonowycz M. *Ukrainische geistliche Musik*. — München, 1990. — 374 с.
17. *Das Dubrovskij-Menäum: Edition der Handschrift F.n.I.36 (RNB) / підг. і коментар М. Ф. Mur'janov, опрац. і перекл. німецькою мовою Hans Rothe und Arnd Wöhler, вид. Hans Rothe. [=Abhandlungen der Nordrhein–Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 104; Patristica Slavica, 5]. – Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1999. – 322 с.*
18. *Der altrussische Kondakar: Auf der Grundlage des Blagověščenskij Nižegorodskij Kondakar / вид. Antonín Dostál, Hans Rothe при співпраці Erich Trapp, Dieter Stern, т. 2: Blagověščenskij Kondakar' (Facsimile); т. 3: Das Kirchenjhar 1: September bis November; т. 4: Das Kirchenjahr 2: Dezember bis März; 5: Das Kirchenjahr 3: April bis August; т. 6: Trio-dion. Pentecostarion; т. 7: Oktoechos [=Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven: Editionen (3), 8.2–8.7]. Bonn – Giessen – Wien 1976, 1977, 1979, 1980, 1990, 2004.*
19. Myers G. The Blagoveshchensky Kondakar: A Russian musical manuscript of the 12th century // *Cyrrillomethodianum*, XI (1987). – С. 103–127.
20. *Sticherarium. Codex monasterii Chilandarici 307: Phototypice depictus / передмова Roman Jakobson [=MMB, 5]. Copenhagen, 1957.*
21. Troelsgard Ch. The Repertories of Model Melodies (Automela) in Byzantine Musical Manuscripts // *Cahiers de l'Institut du Moyen Age Grec et Latin*, 70 (2000). – С. 81–94.

